

ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ: ІВАН СІРКО, ІЛЛЯ РЕПІН, ОЛЕКСАНДР МУРАШКО, МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

Історичний науково-популярний нарис*

Ілля Юхимович Репін народився 24 липня (5 серпня) 1844 р. у Чугуєві, в родині військового поселенця. Батьки Репіна займались перепродажем коней. До них часто приїздили селяни з навколишніх сел, і тоді подвір'я ніби перетворювалось на ярмарок, в гомоні якого переважала мелодійна українська мова.

Улюбленими місцями дитячих забав Репіна та його однолітків став ліс, що розкинувся на схилах Дінця. Ще з дитячих років Репін познайомився з побутом України, її піснею, мистецтвом. Малювати почав дуже рано. Спочатку він розписував скрині та писанки, а перші художні навички отримав в місцевій школі військових топографів. Переїхавши до Петербурга, з 1863 вчився в малювальній школі Суспільства заохочення мистецтв (в т.ч. — у І.М.Крамського) і (у 1864—71) в Академії мистецтв. Важко було юнакові без матеріальної підтримки, та й тут майбутній художник зустрів українців М.І.Мурашка, П.Д.Мартиновича, які довгий час його підтримували.

Після отримання вищої освіти в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв у Росії, у віці 25 років він уже мав репутацію портретного живописця (всього ним створено понад 300 портретів). Як пенсіонер Академії провів 1873—76 роки в Італії і Франції. У 1877 повернувся в Чугуїв, потім жив у Москві і (з 1882) в Петербурзі, а з 1900 р. — в Куоккале (Фінляндія), в своєму маєтку «Пенати», де помер у віці вісімдесяти шести років, залишивши після себе багатий і прекрасний художній спадок.

У 1888 і 1889 роках за запропонованим Яворницьким новим маршрутом Репін відвідує Україну, Кубань, Північний Кавказ, де зустрічається з нащадками запорожців.

В Одеському міському музеї замалював козацьку зброю, портрети-парсуни братів Шиянів, ктиторів Нікопольської січної школи. По дорозі на Чернігівщину до Качанівки, маєтку В.В.Тарновського (молодшого), зупинявся у Києві в академічного приятеля М.І.Мурашка. В університетському музеї зробив акварельну копію з народної картини «Козак Мамай,» а

в Братському музеї змалював списи часів Б.Хмельницького (Київський музей російського мистецтва). Завітавши до села Качанівки, був ласкаво прийнятий великим колекціонером запорозької старовини В.Тарновським, колекція якого стала художнику у нагоді. Тут же, у Качанівці, він намалював ефектний портрет господаря в червоному жупані біля старовинної гармати («Гетьман. Портрет В.В.Тарновського», 1880, Сумський художній музей).

У пошуках нових вражень Ілля Юхимович поїхав і на Кубань, де жили нащадки запорожців. Саме під час цієї подорожі, разом з Дм. Яворницьким, він одного разу зустрів козака-станічника Василя Олешка, в рисах обличчя якого він побачив прообраз героя своєї картини — Івана Сірка. У музеї Кубанського війська виконав ряд малюнків-копій зі старовинних козацьких портретів; у станиці Пашківській робив портретні зарисовки.

Яворницький став діяльним радником художника у роботі над запорозькою темою, допомагає йому глибше вивчити життя і побут народу. Новий колоритний типаж, блискучі екскурси Яворницького в історію Січі та нарис про легендарного кошового Івана Сірка — також земляка Іллі Репіна із Мерефи, написаний спеціально для Репіна, дали імпульс подальшій роботі над цією темою.

Зібрані матеріали дали змогу створити величезний фонд художніх ескізів. Корній Іванович Чуковський згадував, що Репін мав у своїх альбомах кілька сот етюдів до «Запорожців», більшість з яких згодом потрапили за кордон, звідки назад не повернулися.

З кожною поїздкою по місцям козацької слави, робота над картиною відновлювалася, а художник працював з більшою енергією та запалом.

У своїх малюнках він відтворив риси волі, природний розум, відвагу, велич та гумор. До свого альбому Репін зробив замальовку могили Івана Сірка у селі Капулівці. Художник побував і в запорозьких селах Грушівці й Старих Кодаках, де, відвідавши запорозькі церкви, знайшов багато старовинних речей, що потрапили сюди з Січі. Зробив ескізи натовпу людей, які збиралися на Олександрівській пристані.

Повернувшись 1899 р., дещо інакше побачив ком-

*Закінчення. Початок див. у № 3 журналу за 2012 р.

позицію картини — і почав писати її заново, у більшому розмірі (217х361, а перший варіант — 170х265). Працював над нею ще 4 роки. «Картину свою на колишньому холсті, здавалося, ось-ось мав би закінчити. Але під впливом нових знань почав на новому холсті, вийшло дві картини», — пише М.І.Мурашко в 1890 році, після відвідування майстерні художника.

Репін запрошує Дмитра Івановича до себе, у майстерню, щоб показати йому ескіз величної картини. Він побоювався критики такого знавця Запорозької Січі, як Яворницький.

Перша зустріч, про яку вони наперед домовилися, хвилювала обох: Яворницькому хотілося скоріше побачити степових лицарів, а Репіну кортіло дізнатися, що скаже знавець Запорозької Січі.

Побоювання того, що історик осудить картину, були марні. З першого ж погляду картина сподобалася Яворницькому. Він щиро хвалив автора за вдалий сюжет та його чудовий задум: «Святе діло ви робите, любий Ілля Юхимович. Пишіть велику картину!»

Оглянувши картину, Дмитро Іванович запропонував Репіну все, що було потрібно для створення цієї картини: книги з історії запорозьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльки, сулію з горілкою, яку викопав у запорозькій могилі та навіть череп, знайдений на Чортомлицькій Січі. Історик віддав фото запорозького прапора, дніпрових порогів, нащадків запорозьців. Проте завзятий історик цим не обмежився, допомагаючи створити картину, яка так йому сподобалася. Він приводив до художника своїх земляків та знайомих, які позували художнику. Це була найголовніша й найдорожча допомога Репіну. Все нові й нові козацькі постаті на полотні з'являлися. На думку Дмитра Яворницького, вони були прекрасними, та художник говорив, що до них треба ще «трохи доторкнутися пензлем», після чого, як тільки зробить мазок, зовсім інакше виходить, краще й виразніше. Дмитро Іванович у майстерні художника став досить частим гостем, а інколи й натхненником та порадником.

Репін дуже високо цинив щедрю допомогу Яворницького під час створення картини й не залишився в боргу. У перший рік їхнього знайомства Репін подарував Дмитру Івановичу дев'ять малюнків для його двотомника «Запорозьке в остатках старини й преданнях народа». У передмові до першого тома Дмитро Іванович писав: «Автор не може не висловити щирої подяки глибоко шановному Іллі Юхимовичу Репіну, що подав до цього твору кілька малюнків з власної колекції і не відмовив у добрих порадах під час вибору їх до видання».

Майже кожного тижня історик бував у видатного

художника. У свою чергу, Ілля Репін заходив до Яворницького, де суботнього вечора збиралася українська молодь, яка проживала в Петербурзі. Серед тих молодих людей були співаки, музики, артисти та художники. Такі зустрічі Дмитро Іванович жартома називав «збіговиськами». На них Дмитро Іванович з особливою любов'ю згадував перший ескіз майбутньої картини, що був написаний олією ще 1877 р. і який Ілля Юхимович подарував своєму товаришу й найщирішому порадникові, що вважав цей подарунок за «найдорожчий скарб». Але, на жаль, з цим подарунком історик незабаром мав розпрощатися. Під

Ілля Репін

час хвороби, перебуваючи у тяжкій матеріальній скруті (мав сплатити борг за видання «Вольностей запорозьких козаків»), Яворницький, за пропозицією І.Репіна, який, можливо, ще і побоювався, що до завершення картини ескіз «Запорозьців» може потрапити до чужих рук і тоді сюжет використає інший художник, погодився продати його відомому меценату та колекціонеру творів живопису, купцю М.Третьякову. Придбавши ескіз, Третьяков виставив його в своїй галереї у Москві.

Дмитро Іванович у своїх спогадах так розповідав про персонажів картини:

«Унизу, в самому куточку, з лівого боку, сидить на землі по-турецькому пресимпатичний хлопчик, років семи-восьми; малий джурра, тобто зброєносець, з чубчиком на голеній голові, з роззявленим від сміху ротом, в якому

блищать дрібні й густі зубки. Він набиває тютюном люльки для козаків і заливається милим дитячим сміхом, ловлячи вухом дошкульні слова, якими запорозькі лицарі частували турецького султана: «козолуп, різницька собака, кобиляча с...а, нашого бога дурень». Вище хлопчика сидить на колоді бравий козак з чс рними довгими вусами, з великим оселедцем, закладеним за вухо. Це художник Я. Ф. Цюнглинський. Він поклав величезний кулачище на спину козака, що сів біля столу без сорочки, за Цюнглинським стоїть молодий красень з благородними рисами лица і якимось «по-панському» посміхається. Це внучатий племінник знаменитого композитора М. І. Глинки. Далі за Глинкою стоїть козарлюга, високий, чорний, з вилискуватим, як у негра лицем і з пов'язкою на пораненому в бою лобі. Це відомий в Одесі художник силач М. Д. Кузнецов. За Кузнецовим рудий, як вогонь, москаль Нікішка — кучер В. В. Тарновського, в якого немає кількох зубів у верхній щелепі і в цього шербатого найуїдливіший сміх». Цікава історія цього прототипу.

Якось Репін переправлявся з Яворницьким поромом через Дніпро. Тут же переправлявся й поміщик В. Тарновський, який сидів у своєму фаєтоні. Художник звернув увагу на кучера Тарновського—Нікішку. Це був низенький, рудуватий чоловік з кількома зуба-

ми в роті. Коли він сміявся, Ілля Репін пильно вдивлявся в риси його обличчя. Адже саме з таким веселим сміхом мав бути козак на його картині, де запорожці складають листа до султана. Ілля Юхимович швидко розгорнув альбом і зафіксував олівцем основні риси знайденого типу. Це був вдалий фрагмент до задуманої картини.

«За Нікішкою виглядає обличчя студента-татарина, якому художник «запозичив» білі, густі, міцні зуби з запорозького черепа, викопаного в могилі біля Січі. Спереду, праворуч студента-татарина, височить важка кременна постать у червоному жупані, в смушевій шапці і з шаблюкою збоку. Це професор Петербурзької консерваторії А.І.Рубець. За спиною Рубця стояв такий гладкий козак, з таким випнутим наперед черепом, що здавалося, воно трясеться від сміху. Але згодом його зняв художник з картини й поставив іншу постать, спиною до глядачів, у сірому кобеняку, з так званою «богородицею» на спині, з відкритою голеною головою і з чубом, піднятим догори. Спереду Рубця сидить славетний кошовий отаман Запорозького війська Іван Сірко з демонічним виразом очей, з люлькою в роті й у шапці, критій чорним сукном і підбитій сірим смушком, з розрізом попереду. Сірка художник малював з популярного свого часу генерала, дотепника й веселуна М.І.Драгомирова. Далі висувається наперед типове обличчя бурсака, який не витримав у бурсі суботньої лози й утік за пороги — на Січ. У нього ні вусів, ні чуприни на голові немає; чорне густе волосся підстрижене під макітерну. Це художник П.Д.Мартинович, який народився на Полтавщині.

А ось до голови Мартиновича схилив свою голову козак у високій чорній шапці, схожій на ту, що носив гетьман Сагайдачний. Це худорлявий чоловік з похмурим поглядом; він мало реагує на дошкульні епітети, що їх щедро силплє козацьке товариство турецькому султану. Для цієї постаті позував В.В.Тарновський, відомий колекціонер української старовини, володар пречудесної Качанівки, Чернігівської губернії, в якій бували Гоголь, Шевченко, Костомаров, Глинка й сам Репін.

Поряд з Тарновським — дідок з вусами, низько підчкериженими, сухорлявий, зморщений, беззубий. Він широко,

як вершу, розкрив рота, куди направляє люльку, якою, в разі потреби, можна і череп розтрити. Він увесь заходиться сміхом, аж очі заплюшив. Його малював Репін з випадкового обличчя на пристані коло міста Олександрівська».

Якось перед Різдом, коли були великі морози, до Яворницького прийшов Репін.

— А я до вас!

— Що сталося?

— Ідьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

— Ілля Юхимович, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.

— Ні, ні! Я від вас не відстану! Кому ж бути писарем, як не вам?

Після довгих вмовлянь Яворницький погодився, і вони поїхали до майстерні Репіна, яка в той час була на четвертому поверсі, під скляною покрівлею. Глянувши на Яворницького, Ілля Юхимович сказав:

— Що це ви такий похмурий?

— В дорозі промерз.

Тоді І.Ю.Репін пішов до сусідньої кімнати й виніс якийсь журнал, в якому були зображені смішні карикатури та й поклав на стіл перед Яворницьким. Той глянув на якусь карикатуру й посміхнувся.

— Стривай, стривай! Ось цей вираз мені й потрібний!

Не минуло й години, як за столом у ролі січового писаря на картині уже сидів Яворницький.

Писар — одна з центральних постатей картини. Його лукава посмішка пробігає по всьому обличчі, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки коло щільно стулених губ. З усього видно, що це особа хитра і, як кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує всі ці круті дотепи й ущипливі, дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері довгим гусячим пером.

Художник хотів посадити ще когось за стіл, на вільне місце, навпроти писаря, спиною до глядача. Він уже наперед продумав, як саме має виглядати ця постать. У цього персонажу потилиця повинна бути триповерхова. Таку голову не знайдеш ні в селах, ні в робочих кварталах — лише в панських хоробах. «І тут Репін пригадав, у кого є така потилиця:

— Ви знаєте, хто може бути придатний на таке місце?

— А хто?

— Георгій Петрович Алексеев. Коли він був у вас, я до нього добре придивився. Сам він низенький, огрядний, дебелий, голова велика, голомоза, а потилиця така, що треба сто років, щоб її наїсти. Попросіть його, щоб він дозволив мені зарисувати його спину й потилицю. Коли ви його побачите?

— Можу хоч і завтра.

— Так будь ласка! Я готовий написати йому безкоштовно його портрет, аби тільки він дозволив зарисувати для картини його потилицю...

Коли другого дня Яворницький передав Алексєєву прохання Рєпіна, той категорично відмовився.

— Що це, на посміх майбутнім нащадкам? Ні!

Яворницький поспішив повідомити Рєпіна про цю відповідь. Але Рєпін усе ж таки наполягав упросити Алексєєва.

— Та влаштуйте ж це як-небудь! Чи вже ви, при вашій винахідливості, не придумаете, як це зробити?

— А може, його спокусити старовинними монетами, він же нумізмат? — спитав Яворницький. — Зробимо це так: Георгій Петрович запросить нас до себе на сніданок. Після сніданку ми підемо втрьох до його кабінету, я витягну з кишень кілька старовинних монет, і ми будемо розглядати їх в лупу, а ви сядете за спиною і тихенько занесете до своєї книжечки його триповерхову потилицю безкоштовно».

Коли картина «Запорожці» була закінчена й виставлена в Третьяковській галереї, генерал, що мимоволі став натурщиком, приїхав до Москви. Зустрівшись з ним та Рєпіним, Яворницький запропонував в Третьяковську галерею. Підійшовши до картини відбулася досить цікава розмова:

«— А гляньте, Георгію Петровичу, — сказав Яворницький, — така, як ваша, потилиця.

— Як же ви насмілилися зробити це без мого дозволу? Коли ж це ви встигли змалювати?

Рєпін засміявся.

— Це тоді, коли ви уважно розглядали монети.

— Ну, гаразд, тепер уже нічого не вдієш. У мене до вас прохання: не кажіть більше нікому, що це моя потилиця, — засміють старого дурня».

Д.І. Яворницький згадував, що крім цього варіанту Рєпін написав й другу картину. На новій картині вже не було багатьох персонажів, але художник додав нові або ж допрацював колишніх. Писар залишився таким же, тільки він уже старий і в окулярах. Тепер у нього було одне гусяче перо в руці, а друге за правим вухом. На картині з'являється ще один козак без сорочки. Художник прибрав з картини козака в кобеняку, який стояв спиною до глядача, зник і козак з пов'язкою, а Тарновський, козак з великою шапкою, вийшов на цьому варіанті виразніший. Тепер він сидить без шапки й лисий.

Отож, Ілля Рєпін довго працював над кожною статтю «Запорожців». Він роками виношував окремі образи, що мали постати на полотні. Досить часто для змалювання одного персонажу картини йому були потрібні декілька натурщиків. З одного натурника він змалював вираз обличчя та зріст, з іншого — очі та його пронизливий погляд, усмішку, що ховалася під великими вусами.

Така ситуація склалася й з головним героєм картини — Сірком. Як відомо, не збереглося жодного портрету Івана Сірка, й тому Рєпін мусив проявити

свою творчу фантазію. Художник довго не міг знайти людину, що була б схожа на той образ Сірка, який він замислив. Якось навесні 1889 р. Рєпін зустрівся з генералом М. І. Драгомировим. При зустрічі Рєпін аж вигукнув: «Живий Сірко!» Навколо Сірка почали складатися всі інші персонажі.

За створення величких «Запорожців» Дмитро Іванович давно збирався щиро подякувати Рєпіну. Таку нагоду він отримав, коли повернувся з Середньої Азії до Петербурга. Тоді його друзі вирішили похестувати історика вечерею. Серед відомих діячів культури і науки був і Ілля Рєпін.

Підвівшись з крісла, Яворницький щиро подякував за ту шану, яку йому виявило все товариство. Й звернувся до Рєпіна:

«— Любий і дорогий Ілля Юхимович! Ви зробили велику честь нашим предкам запорозьким козакам, а разом з ними й нам тим, що зобразили їх на прекрасній картині «Запорожці». Хто б нас знав до вашої картини? Ніхто. Ми до того були маленькі — при землі, а тепер стали вище на голови! Низенько вклонюся вам і щиро дякую!..»

Слава «Запорожців» не лише облетіла всю Росію, а перейшла кордони країни. Картина мала великий успіх на виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі. А 26 жовтня 1892 р. Рєпін написав Яворницькому: «Дорогий Дмитре Івановичу! «Запорожців» моїх три дні тому купив цар. Ура!»

Тоді картину за 35 тисяч карбованців купив Олександр III. Картина залишалася у царських зібраннях до 1917 року, а після революції виявилася в зібранні Державного Російського музею. Це полотно трохи поступається за розмірами початковому варіанту, і є, так би мовити, кулуарним примірником. Другий варіант «Запорожців» художник спробував зробити більш «історично достовірним», але явно виявився незадоволений результатом і кинув на півдорозі. Зберігається він зараз у Харківському художньому музеї.

«Запорожці» стали одним із найпопулярніших творів Іллі Рєпіна. Велика кількість копій та репродукції картини розійшлася по країні.

У листопаді 1929 р. Рєпін, у листі до свого товариша Дмитра Яворницького, описував досить цікавий випадок, який є чудовим свідченням популярності його «Запорожців»: «Один мій приятель привіз мені з Полтави куплену на ярмарку скульптуру — копію з відомої моєї картини... Я радію і тішусь, дивлячись на це відтворення».

Так, картина Іллі Юхимовича справжньою барвіста, вона так і іскриться сміхом. Іноді здається, що на знаменитій картині зображено саме сміх. Усі її персонажі створюють враження не тільки хвацькості, молодечтва і веселої безшабашності, але і якоїсь внутрішньої могутності, що властива Запорозькій вольниці. Триумфальний, переможно-ганебний розкотистий регіт запорожців лунає в бік Туреччини. Але в цьому реготі Рєпін недвозначно виражає натяк і на потенційну агресивність. Зображені гримаси сміху не за-

лишають сумніву в норовах козаків, які прозріли і оцінили злого султана і свою перевагу над ним. Вони сильніше, їх відповідь — не плач, і не удар — але сміх!

У центрі зображений писар, який сидить за столом і старанно виводить гусячим пером слова листа до турецького султана Магомета IV. Напевне, він дуже задоволений складеною на нього місією. Писар слухає те, що кажуть йому друзі, і тільки встигає записувати. Довкола нього зібралися козаки і навперебій пропонують своє: «Напиши: ти нашої свині старший підсвинок»; «Рогатого чорта кривий брат!» Один козак від сміху навіть повалився на бочку.

За писарем стоїть, трохи схилившись, з трубкою в зубах козак з розумним вольовим обличчям і сміливим проникливим поглядом з-під густих брів. Весь його вигляд сповнений достоїнства. На губах стримана, але багатозначна посмішка. Він якби прислухається до того, як народжується текст листа і видно, що задоволений його змістом. Це — Іван Сірко, який був на той час кошовим отаманом Запорізької Січі. Людина великої мужності, яка зуміла згуртувати людей і в чисельних битвах, якими він керував, і в мирному повсякденному житті в Січі. Сірко користувався повагою і любов'ю запорожців. На ворогів завжди наганяв страху. Він-то і «відмочив» ядерне задиракувате слівце, що визвало дружній регіт і блискаючими розумними очима, переможно дивиться на товаришів.

Звертає на себе увагу могутня постать старого козака в червоному жупані і білій папасі, який стоїть праворуч. Він сміється з захватом і, здається, дрижить все його тіло, дрижать довгі сиві вуса, а могутній сміх його видляється навіть серед реготу козаків.

За протилежним кінцем столу молодий козак сміється до упаду. Це особливо відчувається завдяки виразному жесту його рук. Тут же за столом запорожець середніх літ з сергою у вусі. Він пихкає трубкою, диктує писарю із стриманою лукавою посмішкою придумане ним міцне слівце.

Козак, який сидить з другої сторони від писаря, регоче так, що майже закрились вузькі щілини його очей, а на бронзовому від загару обличчі поглибились багаточисельні зморшки.

Праворуч — ще одна своєрідна колоритна фігура: вдягнутий в червону із золотою вишивкою безрукавку і такого ж кольору головний убір (мабуть, трофей якого-небудь східного походу) регоче довговусий козак.

На картині ми бачимо голого до пояса козака. Мабуть, це картьярський спритник. У Запорозькій Січі, перш ніж грати, козак мав роздягнутися, щоб нікуди було ховати карти. До столу притулена домра — стародавній музичний інструмент. Напевне, у вільний час хто-небудь з козаків награв якусь мелодію і співає про Україну, про хоробрість її народу, прославляє Січ.

Велике значення для розкриття ідейного змісту твору має фігура запорожця, який сидить за Іваном

Сірком з протягнутою рукою, яка вказує вдалечінь на Туреччину. Цей красномовний жест як би каже: «Цей лист призначений для тебе, турецький султан, отримаєш скоро відповідь від вільних запорожців».

Художньому вираженню бадьорого духу козацтва допомагає багатий звичний колорит картини. Поєднуючи контрастні кольори — червоні, сині, зелені, коричневі, золотисті, художник добивається дивної їх гармонії. Завдяки цьому картина набуває особливого життєстверджуючого характеру. Пейзаж в цій картині займає порівняно небагато місця: срібно-блакитні води могутнього Дніпра вдалині і зелені придніпровські степові простори. Він допомагає відчути природу, яка грала велику роль у формуванні характерів козаків.

Отже, чуття геніального художника і людини, що зросла в Україні, допомогло Репіну відбити в «Запорозцях» дух нації, її менталітет. А захват і повага, що він відчував до цього лицарського народного ордену, втілились в оригінальній багатофігурній композиції — вияві суті запорозької вольниці. Показуючи запорожців у момент найвищого прояву їх життєлюбства і безстрашності, Репін розкриває справжню стихію народних характерів, дух лицарства і товариства, притаманний козакам. «...Ну і народець!!! ...Голова обертом йде від їх гаму і шуму, з ними неможливо розлучитися, — писав Репін Стасову, — веселий народ. Чортівський народ!»

Легендарний «Козацький лист» матиме ще своє історичне продовження у мистецьких та художніх творах.

Використана література

1. Александрович В. Малоросійська сторінка історії козацького портрету // Пам'ятки історії. — 2005. — №3—11. — С 185—189.
2. Васильківський С. І. Видатний український художник пейзажист XIX — початку XX ст. — К., 1955.
3. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. — К., 2002.
4. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.Смолій (голова) та ін. — Т. 1. — А-В-К. 2005.
5. Історія українського мистецтва: В 6 т. / Голов. ред. колегія: М.П.Бажан (гол. ред.) та ін. — Т. 4. Кн. 2.: Мистецтво 2 пол. XIX — XX ст. — К., 1970.
6. Історія української культури / За заг. ред. І.Крип'якевича. — 3-тє вид., стереотип. — К., 2000.
7. Історія української культури: У 5 т. — Т. 4. Кн. 2. Українська культура XIX століття. — К., 2005.
8. Кризь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII — XX століть. Альбом / Ю.В.Белічко, Ю.П.Підгора (Авт. упоряд.). — К., 1982.
9. Кривавий Д., Овсійчук В., Черепанова С. Українське мистецтво: Навчальний посібник: У 3 ч. — Ч. 3. — Львів, 2005.
10. Лобановський Б., Говдя П. Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1989.
11. Лумковський Г.К. З української художньої спадщини. — К., 2004.
12. І.Коліяда, Є.Биба Кошовий отаман Іван Сірко. — Харків: Фоліо, 2012.
13. Мицик Ю. Іван Сірко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
14. Нельговський Ю., Степовик Д., Членова Л. Українське мистецтво (від найдавніших часів до початку XX століття). — К., 1976.
15. Огієвська І.В. Сергій Іванович Васильківський. — К., 1980.
16. Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1999.
17. Рудницька О.П. Українське мистецтво у полікультурному просторі: Навч. посібник. — К., 2000.
18. 100 найвідоміших українців / Гнатюк М., Громовенко Л., Ламанова О. та ін. — К., 2002.
19. Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича / Упор. С.Ульяновська. — К., 1993.
20. Українська художня культура: Навчальний посібник / За ред. І.Ляшенка. — К., 1996.
21. Український живопис: Сто вибраних творів: Альбом / Авт.-упоряд. Ю.Белічко. — К., 1989.
22. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко. Славетний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. — Дніпропетровськ, 1990.